

ALISHER XALIMJONOV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
tayanch-doktoranti*

YOQUBJON IS'HOQOV ARXIVIDAGI NASHR ETILMAGAN ASARLARI

Annotatsiya: *Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyida nodir qo'lyozma va toshbosmalar bilan birgalikda yozuvchi, shoir va adabiyotshunos olimlarning arxivlari saqlanadi. Ular qatorida adabiyotshunos olim Yoqubjon Is'hoqov arxivi ham mavjud. Maqolada Yoqubjon Is'hoqov arxivini o'ziga xos jihatlari, e'lon qilinmagan ilmiy izlanishlari haqida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *arxiv, hujjat, adabiy muhit, an'ana, g'azal, muxammas.*

Abstract: *The Alisher Navoi Museum of Literature, along with rare manuscripts and lithographs, houses the archives of writers, poets, and literary scholars. Among them is the archive of literary scholar Yakubjon Ishkov. The article discusses the unique features of Yakubjon Ishkov's archive and unpublished scientific research.*

Keywords: *archive, document, literary environment, tradition, ghazal, muhammas.*

Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining O'zbekiston shoir va yozuvchilari arxivi fondida adabiyot vakillari qatorida adabiyotshunos olimlar: Hamid Sulaymonov, Porso Shamsiyev, Natan Mallayev, Izzat Sulton, Muhammadjon Hakimov, Naim Karimov kabilar olimlar qatorida adabiyotshunos olim Yoqubjon Is'hoqovning o'zi tomonidan taqdim etilgan arxivi ham saqlanadi. Tadqiqot davomida olim arxiviga tavsif berildi, katalogi ishlanish jarayonida. Arxiv materiallarini tadqiq etish asnosida adabiyotshunos Yoqubjon Is'hoqovning "XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi o'zbek adabiyotida janrlar", "O'zbek klassik adabiyoti asarlari transliteratsiyasida punktuatsiya masalasiga doir (Navoiy poeziyasiga doir)" va Navoiy qomusi uchun tayyorlagan maqolalari borligi aniqlandi.

"XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi o'zbek adabiyotida janrlar" 78-raqamli hujjat bo'lib, 21*30 sm o'lchamdagi oq qog'ozda. Muallif qistirgich bilan kichik qog'ozda 1-varaqqa "O'zbek adabiyoti" tarixi (inqilobgacha)ning yangi nashri uchun yozilgan bobga (nashr etilmagan) Y.Is'hoqov" deb yozgan. Asar ko'rsatilgan davrdagi Muqimiy, Furqat, Nodim, Miriy, Umidiy kabilarning ijodi janrlar nuqtayi nazardan tahlil etilgan.

Mashinkada yozilgan. Kirill yozuvida. O'zbek tilida. Yili yo'q. 1 ta hujjat. 43 v. (2-ilova) 1980-yilda nashr etilgan.

XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiy hayotga bir nuqtadan baho berish juda qiyin masala. Chunki Rus imperiyasi tomonidan istilo qilingan Qo'qon, Buxoro va Xiva xonliklarining ijtimoiy hayoti, etnik tarkibi, siyosat tepasida turgan urug'-qabilalar, adabiy tilga ta'sir etuvchi turli dialektlar kabi sabablari bor edi. "Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki, badiiy adabiyotning xarakteri – holati va mavqeyi uchala xonlikda ham bir xil emas edi" [1,2]. Yoqubjon Is'hoqov bu davr adabiyotiga badiiy adabiyot-so'z san'ati o'laroq baho berishga harakat qildi.

Xiva xonligida Munis, Ogahiyar yaratgan ijodiy maktabda mumtoz she'riyatning barcha janrlari keng qo'llanilgan. Xususan, Ogahiy aruzning 21 ta tarmog'ida ijod etgan edi. Qo'qon

xonligida Amiriy boshlab ketgan adabiy muhit ham qolgan xonliklardan til va uslubiga ko'ra ham farq qilgan. Yoqubjon Is'hoqovga ko'ra 3 ta xonlikning adabiy muhiti quyidagicha farq qilgan:

– Xivada barcha janrlar keng qo'llanilgan, lekin adabiy-estetik jihatdan Qo'qon darajasida emas;

– Buxoroda fors tilining mavqeyi kuchi, qasidago'ylik va taqlid kuchaygan [1,3]. Buxoro tarkibidagi Shahrisabz, Urgut, Kattaqo'rg'on hududlarida zullisonaynlik xos bo'lib, badiiy uslubda Navoiy va Fuzuliy an'analariga sodiqlik ko'zga tashlanadi.

– Qo'qon adabiy muhiti uchun an'anaviy janrlarning yangicha mohiyat kasb etishi, murabba'ning asosiy janrlar qatoridan joy olishi, kichik masnaviy formasining ma'rifatparvarlik g'oyalari tashviqotida faol ishtiroki bilan ajralib turadi.

Ma'lum davrga kelib har bir xalqning ijtimoiy hayotida (*umumiy olganda hayot*) keskin burilish nuqtasi bo'ladi. Bu narsa har sohada bo'lgani kabi adabiyotda ham ko'rinadi. Shu o'rinda Dantening "Ilohiy komediyasi", ingliz va fransuz adabiyotidagi o'zgarishlarni eslash kifoya. Tadqiq etilayotgan davr adabiyoti XIX asr ikkinchi yarmiga kelib Turkistonda rus istilosi natijasida turg'unlikdan yangilanish, ijodiy hayotda novatorlik bosqichini boshladi. Lekin shu o'rinda "*traditsionalizmning mohiyati sara namunalarga ergashishda namoyon bo'ladi, bu esa ijodkorning namunani yaratishda tayanilgan muayyan me'yorlarga qat'iy amal qilishini taqozo qiladi*", deya ta'kidlaydi adabiyotshunos D.Quronov [2, 195-200]. Shu nuqtayi nazardan Yoqubjon Is'hoqov an'ana saqlangan holda individual uslubning o'ziga xos jihatlarini ochib berishga harakat qilgan.

Olim birinchi navbatda **g'azal** janrining fikr yuritilayotgan davrdagi mumtoz adabiyotdagi farqlarini sanab o'tadi. Ma'lumki, asrlar davomida g'azalning bosh mavzusi ishq edi. Ishaq bo'lganda ham majoziy ham Ilohiy edi. Yoqubjon Is'hoqov bu davrga kelib ishq bosh mavzu sifatida saqlangan holda, uning predmeti real insoniy tuyg'u sifatida namoyon bo'la boshlaganligini qayd etadi. Sabab sifatida, g'azallarining xalq orasida keng tarqalishi, ruhan va usluban xalq qalbiga yaqinlashgani ta'kidlaydi [1,5]. Yoqubjon Is'hoqovning o'ziga xosligi shundaki, adabiyotshunos olim Dilmurod Quronovning "Milliy adabiyotimizni tarixiy poetika aspektida o'rganish zaruriyatiga doir" maqolasida ilgari surgan individual ijodiy tafakkurning ilk kurtaklarini o'zbek adabiyotidagi ko'rinishlarni ilg'ay olgani. "*Lekin ishqiy g'azallar poetikasi uchun xarakterli ayrim tendensiyalarni alohida ta'kidlashga to'g'ri keladi. Bular – mazmun va uslubda an'anaviylik hamda originallikning muvozanati masalasi. Albatta, mazkur ikki xususiyat ko'pincha bir-biri bilan yonma-yon, chatishib ketgan holda namoyon bo'ladi. Lekin ayrim she'rlarda ularning muvozanati o'zgarishi ham mumkin. Bu davr ishqiy g'azallarida ham ana shunday holatni ko'ramiz. Mazmun-mundarijadagi har qanday o'zgarish shaklda ham, xususan, vazn, qofiya, radif, tasviriy elementlarda – bevosita o'zini namoyon qiladi. Shu jihatdan, bu davr g'azalnavislari ijodiyotida ikki xil uslubiy tendensiya ko'zga tashlanadi. Ya'ni bir qator ishqiy g'azallar o'ziga xos uslubi (radif, qofiya, tasvir tarzining originalligi) bilan ajralib turadi. Bunday she'rlarning radifi va qofiyasi yangi yoki adabiy tajribada (praktikada) kam ishlatilgan bo'ladi. Masalan, Muqimiy g'azallarida: ulfatlashaylik, jannatlashaylik, ishratlashaylik, ibratlashaylik (qofiya), xayriyat, uyquda, qachongacha, o'rgulay, men mubtalo qayda boray, tasadduqing ketay, shunchalar, anor, xushlamas, mehringiz singari so'z radiflar; Furqatda: bog'da, chaman bo'lsa, Kashmirda (qofiya), dushti, to'kildi, chiroylik, surating, yo'lingda, isi, bir menmu, kel ertaroq, istab v.h [1, 5-b.]*".

Novator-ijodkorlar odatda, shaklni saqlagan holda ham original ijod namunalarini yarata oladi. Olim buni Muqimiy va Furqat misolida g'azalning muhim unsurlaridan biri bo'lgan **radiflarni** qo'llashdagi o'ziga xos uslub, xalq jonli tiliga xos nozik ma'no otsenkalarida ochib bergan: "*aylading ketding – qolding-u ketding, aylansun qulung – o'rgulsun qulung, tokaygacha – qachongacha*", Furqat g'azallarida "*aylar ko'zung*" (2), "*ko'zlaring*" (2), "*aylanay*" (2), "*dushti*" (2), "*aylading qo'yding*", "*aylading ketding*" [1, 5-b.].

Olimning e'tibor bergan keyingi masala **tatabbu', tavr, nazira**. Olim Furqat va Zavqiy ijodidan namuna keltiradi. Furqat ijodidagi tatabbu' uslub va tilning o'ziga xosligi bo'lsa, Zavqiyning Ubayd Zokoniyning "Qarz" radifli g'azaliga bag'ishlagan tazmini "men"dan "umumiylikka", "barcha muhtoj kishilarga" qaratilganligi bilan ajralib turishiga e'tibor qaratdi: *"Ubayd she'rni o'zining nochor ahvolidan ("man") shikoyat bilan boshlasa, Zavqiy umuman "muhtoj kishilar", ya'ni "hamma" nomidan gapiradi. Tazmin baytdan keyin esa gap shoirning o'zi bilan bog'landi. Beshinchi baytda tasvir bevosita shoirning hunarmand hamksabalariga borib taqaladi ("Bozor kasod, kasb-u hunarga rivoj yo'q"). G'azalning xotimasi ham o'ziga xos: Ubayd she'rni o'z hojasidan (hukmdoridan) umidvorlik bilan tugatadi. Zavqiy esa mavjud muhitni rad etish bilan xulosalanadi:*

*Gar xocha tarbiyat nekunand nazdi podshoh,
Miskin Ubayd chun kunad oxir davoyi qarz [1, 9]".*

Zavqiyda:

Naylay bu zindalikni Zavqiy safosi yo'q,
Ortar hamisha g'am-u kulfat jafoyi qarz. [3, 16]

Bir narsani yodda tutish lozimki, bu davr adabiyoti traditsion adabiyot va yangi davr jadid adabiyoti o'rtasidagi adabiyot sanaladi. Ishqiy mavzudagi she'rlarda an'ana saqlangan bo'lsa-da, uning mazmuni va ruhiyati, musiqiyliги yangicha tus olayotgan edi. Yoqubjon Is'hoqov e'tiborni shu aspektga qaratadi: *"Muqimiy g'azallari uchungina xos bo'lgan yana bir uslubiy hodisani ham alohida ta'kidlash lozim. Ma'lumki, g'azalchilik tarixida oshiqning ma'shuqaga "Sen" deb murojaat etishi an'ana holiga kirgan. Muqimiyda esa ikki xil shaklda uchraydi ("Sen" va "Siz"): "qilding", "aylading", "ketding", "qo'ymading", "ko'zing", "surating", "o'zing", "qoshlaring", "ko'zlarining va "aylab keling", "mehrimgiz", "ruhi ravonimsiz", "sizmusiz", "dildorsiz" [1,15]* O'zbek tilida "sen" bu birlikka, aniq konkret shaxsga qaratilgan bo'ladi, "siz" esa umumiylik, hurmat, erkalatish ma'nolarida ham qo'llaniladi. Yoqubjon Is'hoqov fikricha, "Sizlash" orqali Muqimiy ma'shuqa obrazini "yerga" olib tushadi.

G'azallardagi g'oyaning yangilanishi. Mumtoz adabiyotdagi g'azallarda ishqiy mavzudagi she'riyat bilan birga ijtimoiy xarakterdagi she'rlar ham uchraydi. Buni Navoiy, Bobur, Mashrab kabi ijodkorlar she'rlarida uchratish mumkin. Bu davrga kelib adabiyotning ijtimoiylashuvi yanada kuchaydi. Adabiyot bu hayotning ijodkorning "qalb prizmasi" bilan qayta ishlangan aksiligini hisobga olsak, bu davr g'azallarida ham ijodkorlarni qanday ijtimoiy masalalar "qiynaganini" payqab olish mumkin. To'g'ri, bu o'rinda ijodkor o'zidagi mavjud shaklga asoslanib shu shakl doirasida real hayotni gavdalandirishga harakat qiladi. Olim quyidagi jihatlariga e'tibor qaratgan: "Qo'qon adabiy muhitida g'azal davr ilg'or vakillarining zamonaga nisbatan tanqidiy munosabatini ifoda etuvchi adabiy janrlardan biri bo'lib qoldi. Agar hayotdagi muhim yangiliklarni olqishlash va targ'ib etishda imkoniyat darajasi kengroq bo'lgan masnaviy shakliga murojaat qilingan bo'lsa, jamiyat, zamona illatlarini fosh etish emotsional-ko'tarinki tasvirga imkon beruvchi janrlar – **g'azal** hamda **muxammas** vositasida amalga oshirilgan. Natijada bu adabiy muhitda ijtimoiy ruhdagi g'azalning katta bir qismi yuzaga kelgan. Chirkin ijtimoiy muhit, zamona nosozliklarini rad etish, asosan, norozilik va shikoyat nozik yumor, bevosita tanqid hamda o'tkir hajv shaklida ko'rinadi" [1, 15].

Hajviy asarlar –satirik g'azallar tadqiqida ham ikki jihatga e'tibor qaratilgan:

1. Mavjud turmushning umumiy muammolari bilan aloqador hajviyalar: Zavqiyning "Pashshalar" – shu nomdagi ikki g'azalning dastlabkisi, Muqimiyning "Saylov", "Urug'", "Shamol", "Bezgak", "Dar mazammati iskab topar", "Loy", "Aroba", "Otish", "Otingiz", Nodimning "Bezgak", "Xit qildi"

2. Jamiyatdagi ijtimoiy guruh vakillari tanqidiga bag'ishlangan hajviyalar. Buni ham o'z navbatida 2 turga ajratadi:

- kitobiy an'analar uslubidagi she'rlar;
- ochiq nom-banom fosh etishga bag'ishlangan she'rlar.

Dastlabki turdagi she'rlar sirasiga, aynan konkret bir shaxs emas, umumdin olgan holda tanqid qilinadi. Bunga misol "o'zlaridan avliyo yasab olgan"lar shaklidagi insonlarga qarata yozilgan she'rlarni Ahmad Yassaviyning "mullo muftiy bo'lg'onlar, yolg'on da'vo qilg'onlar", yoki Navoiyda "Shayx" radifli g'azallarida bo'lgani kabi Yoqubjon Is'hoqov misol tariqasida Muqimiyning "Avliyo" radifli she'rini keltiradi [1, 15].

Ikkinchi turdagi hajviyalarga "bevosita hayoti voqelik ta'sirida yuzaga kelgan mazkur hajviyalar uslubining o'zi cheksiz g'azab va nafratni yorqin ifodalab turadi: Muqimiy o'zining ikkala hajviyasiga ham **"bachchag'ar"**, Zavqiy **"eshon"**, Umidiy ham **"eshon"** so'zlarini radif sifatida tanlagan (Rojiy g'azali radifsiz). Mazkur she'rlar uslubi hajviy-tanqidiy ruhning ko'pchiligi (hatto haqorat elementlari), emotsional bo'yoqlarning mo'lligi bilan ajralib turadi" [1, 15]. Olim fikricha, bu hajviyotlar g'azaldan ko'ra qasidayi mujarradga yaqin turadi.

Yumor Qo'qon adabiy muhitida juda keng rivojlanganiga sabab sifatida, askiyachilikni rivoj topgani, ijodkorning badiiy didi bilan izohlaydi. Haqiqatan ham hozirgi kundagi aksar so'z ustalarini vodiy hududidan chiqqani ham buning isboti desa mubolag'a bo'lmaydi.

Ma'lumki, g'azallarning hajmi 3 baytdan 22 baytgacha bo'ladi. Bu davrning o'ziga xos jihatlaridan biri sifatida an'anaviy yettilik baytdan voz kechish jarayoni boshlangani olim qayd etib o'tadi. "Qo'qon muhitida ana shu hajm masalasida bir muncha erkinlik ko'zga tashlanadi. Muqimiy g'azallari orasida olti baytlilar son jihatidan ikkinchi (25), sakkiz baytlilar esa uchinchi o'rinda turadi. Furqatda ikkinchi o'rinda to'qizlik uchunchi o'rinda esa oltilik turadi. Nodimda eng kichigi yetti baytdan bo'lib, o'n birlikdan kattali (22 baytgacha) ham mavjud" [1, 16].

Buxoro adabiy muhitida bevosita amirlik siyosiy va ijtimoiy hayoti bilan bog'liq. Chunki Buxoroning etnik tarkibida forsiyzabon xalqlarni ulushi katta edi. Shu tufayli zullisonaynlik bu yerda keng quloch yoygan holda, Bedil uslubiga taqlid kuchli edi. Yoqubjon Is'hoqov Miriy ijodi misolida Buxorodagi g'azalchilik an'anasiga to'xtalgan. Miriy ko'proq Navoiyga ergashgani, g'azal hajmi va qofiya va radif sistemasida ham an'anaviylik kuchli ekangini ta'kidlagan holda, Miriyga xos xususiyatlarni ham sanab o'tadi:

1. Miriyning "Shayx" radifli g'azali, forsiydagi "G'azal dar e'tiroz" she'rlarida ijtimoiy pafos kuchli. Miriy g'azallari tarkibidagi juda ko'p real detallar (joy, shaxs nomlari v.h.) ularning konkret hayotiy zamonidan dalolat qiladi. Masalan, **Narxpay, Kalliqo'rg'on, Qo'rg'on, Miyonqol, Chalak, Kattaqo'rg'on; Mizro Zarif, Rahmonqul, Abdujalil**, shuningdek konkret voqea munosabati bilan yozilgan g'azallar ham mavjud (qorxat, hayitlik, Navro'z sayli v.h.)

2. qofiya va radif borasida ham Miriyda ixtirolar ham yo'q emas: *nozbu, kulgu, jilov, ich, umed, bo'l, panjara, masxara, zanbarak* [1, 21].

Asarda Yoqubjon Is'hoqov Xorazm g'azalchiligi haqida xulosalar bilan cheklanib, umumiy baho berishga harakat qilgan. Ular quyidagilar:

- Shaklbozlik va taqlid kuchli;
- Bir vazn va bir radifga o'nlab, yuzlab g'azallar yozish kuchli;
- Uslub va tilda Navoiy, Munis va Ogahiyga o'xshashlik;
- Ishqiy mazmunning xilma-xil uslubiy variantlarda takror xarakterli xususiyat. Bu esa ularning radif va qofiya sistemasida hasm o'z aksini topgan.

"Turli devonlardagi g'azallarning bir-biriga egizligi sabablari ham ana shunda. Masalan, "Shumo" radifi bilan forsiy g'azal Sultoniy devonida 4 ta, yana bitta mulamma shaklida (jami 5 ta), Sa'diyda 2 ta, Sodiqda 5– ta, Avazda 2 ta

o'zbekcha, faqat radif – "imshab". Yoki Avazning ilk devonida "Abas" radifli g 'azl – 5 ta, "Sho'z" – 8, "Kelur" – 7, "Nedur" – 5, "Hanuz" – 7 ta". [1, 23-b.]

- Lafziy san'atlarning sezilarli mavqega chiqib olganligi.

Muxammaslar. Bu davrga kelib ham muxammas yozish an'anasi saqlanib qolgan edi. Tadqiq etilayotgan davr adabiyotida muxammaslarning o'ziga xos jihatlarini adabiyotshunoslik ilmi nuqtayi nazardan ochib berishga, munaqqid ko'zi bilan baho berishga harakat qilingan.

Birinchidan, muxammas ham janri qonun-qoidalariga amal qilish davom etgan, ammo tematikada yangilanish boshlangan.

Ikkinchidan, taxmislar shunchaki taqlid natijasi emas, balki muayyan did va estetik dunyoqarash hosilasi deya ta'kidlangan.

Uchinchidan, muxammas janridagi yangiliklarni Nodim misolida bayon etadi. *"Lekin Nodim devonida biz mutlaqo yangicha faktga duch kelamiz. U Maxmurning "Hafalak" she'riga, taxmsining muhim mantiqiy talablariga to'la rioya qilgan holda, undagi ijtimoiy mazmunni yanada kuchaytirishga sabab bo'lgan taxmis bog'lagan. Bunday fakt adabiyotimiz tarixida juda kam uchraydi". [1, 24-b.]*

To'rtinchidan, Farg'onada muxammaslar yozishda yangilikni olim ilg'ay olgan. Ikki jihatga e'tibor qaratgan: shikoyat va satirik mazmundagi muxammaslar. Olim misol tariqasida Furqat muxammasidagi shikoyat motiviga va so'zlarni qo'llashdagi ma'no nozikligiga ham baho beradi: *"Furqatning "Adashganman" radifli muxammasida hijrondan shikoyat motivi ishqiy kechinmalari fonida beriladi, aniqrog'i undan o'sib chiqadi. Oltinchi bandga yetganda radif zamirida yotgan haqiqiy maqsad ochiq-oydin bo'ladi.*

Ko'ngulni el diyori ichra bedog', ibtihoj aylay,
Borib kimga g'ariblik birla arzi ehtiyoj aylay,
Na sud andinki, sharxi dostonim yuz quloach aylay?
Boshimga tushti g'urbat oftobi, ne iloj aylay?
Falakning gardishidin, soyabonimdin adashganman.

Shoir an'anaga zid holda oftobga salbiy xususiyat yuklagan (odatda g'urbat qorong'ulik sifatida tasvirlanadi: "Hijron tuni", "hijron kechasi"). Lekin mantiqan olganda, xonumonidan ajralib, darbadarlikda kezib yurgan, Vatanidan, boshpanasidan judo bo'lgan kishi uchun oftob yorug'lik manbayi emas, balki yonduruvchi olov bo'ladi. Shuningdek, qofiya bo'lib kelgan so'z ham (soyabonimdan) mantiqan ana shunday talqinini taqozo etadi".

Nodimning "Bo'ldi avzoyi zamon bilan davron g'alati" muxammasining kompozitsiyasidagi ikki jihat birinchi qismidagi zamon va ikkinchi qismidagi sayohatnoma xarakteriga, "g'alati" so'zining yangicha ma'no kasb etganiga ("ajoyib"ga yaqin) e'tibor beradi. [1, 24-b.]

Olim xulosasini anyan keltiramiz:

"Umuman olganda, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridagi o'zbek adabiyotida masnaviy formasi xilma-xil adabiy janrlar uchun samarali xizmat qilgan. Bu davrda masnaviyda maktub va hasbi holdan toritb yirik epik dostonga qadar bir necha janr namunalari yaratilgan. Shu jihati diqqatga sazovorki, bu davrda masnaviy shaklida yaratilgan ko'pgina asarlar xarakter va mohiyat jihatidan mutlaqo original bo'lib, an'anaviy janrlar qolipiga sig'maydi.

Umuman, masnaviy formasi bilan bog'liq janrlarning umumiy holati ham adabiyotimiz rivojining umumiy manzarasini to'liqroq tasavvur qilish uchun yordam beradi.

Xullas, bu davr o'zbek adabiyotida ham adabiy janrlarga xos qonuniyat – o'zgarish, yangilana borish tendensiyasi adabiy muhitlarning xarakteri va ijodkorlarning mahorati, individual uslubi bilan bog'liq holda davom etdi. Boy an'anaga ega bo'lgan adabiy janrlar qatorida yangilarining

paydo bo'lishi adabiyot rivojining davomiyligidan dalolat qiladi. Adabiy janrlarning xarakteri va mavqeyi esa har bir xonlikdagi madaniy-adabiy muhitning darajasi, tabiati bilan bevosita aloqadir" [1, 43].

O'zbek Mumtoz adabiyoti asrlar davomida g'azal, ruboiy, musammatlar, fard, masnaviy, qasida kabi janrlar asosida boyib rivojlanib keldi. XIX asr ikkinchi yarmiga kelganda tabiiy evolutsiya-rivojlanish bosqichlari adabiyotning ham shakli, ham mazmun jihatdan o'zgarishlarga yuz tutdi. Bunga olim fikricha, "*XIX asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek adabiy janrlarining mavqeyi va rivoji o'zbek demokratik adabiyotining yuzaga kelishi bilan bevosita aloqador. Ilg'or va demokratik adabiyotning yuzaga kelishi esa yangicha ijtimoiy-siyosiy muhitning vujudga kelishi bilan izohlanadi*" [1, 2-b.]. Tarixdan ma'lumki, O'rta Osiyoda 3 xonlik o'zaro ham iqtisodiy va ham siyosiy ham etnik jihatdan ham bir-biridan farqlanib turgan.

O'zbek adabiyoti tarixining 5-tomida tahrir hay'ati a'zolari ichida Yoqubjon Is'hoqovning nomi bor [4, 5-b.], ammo uning maqolasi 5-tomga kiritilmagan. Olimning "O'zbek adabiyoti tarixining 5-tom"i uchun yozgan maqolasi shu davrni yoritib berishga xizmat qilgan "O'zbek adabiyoti tarixi" 3-jild (1966-yil), "O'zbek adabiyoti tarixi 5-tom" (1980-yil) va "Milliy uyg'onish davri adabiyoti" (2004-yil) darsliklari bilan qiyoslandi.

Tadqiq etilayotgan davr adabiyoti haqida juda ko'p izlanishlar olib borilgan. Dastlab davr taqozosiga ko'ra bu davr – demokratik adabiyot, mustaqillik davridan milliy uyg'onish davri adabiyoti deb nomlandi. "O'zbek adabiyoti tarixi" 3-jild [5, 54-b.] XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi adabiy janrlar takomili haqida fikr yuritilib, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz singari ijodkorlar kichik she'riy janrlar: g'azal, musammatlar, fard va qisman tuyuqda qalam tebratgani va mumtoz adabiyot tizimidagi aruz va qofiya sistemasidan to'la foydalanganligi ta'kidlanadi. O'tgan asr siyosiy voqelikdan kelib chiqib ilmning ko'p jabhalarida bo'lgani kabi adabiyotga ham mafkura doirasidan kelib chiqib baho berilgan. Albatta, bu hodisa ularning ilmiyligini shubha ostiga olmaydi.

"O'zbek adabiyoti tarixi" 3-jild [6, 58-b.] yangi nashrida ham "**Demokratik adabiyotning janrlari va badiiy xususiyatlari**" nomli bob mavjud. Ushbu bobda ana'na tarzda kelayotgan adabiy shakllar saqlangan holda, ularning mazmun mohiyati o'zgarganligi qayd etilgan. Shu qatorda, she'riyat obyekti – real shaxslar (satiralar misolida), sayphatnomalar paydo bo'lgani, she'riy maktublar mazmuni real tus olgani va an'anaviylikdan tubdan o'zgarganligi ko'rsatib o'tilgan.

"Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" [7, 12-b.] darsligida tarixiy davr, adabiy manbalar hamda o'sha davrdagi adabiy hayot atroficha yoritilgan. Mazkur manbada she'riy janrlar ichida masnaviyning yetakchi o'rin egallagani alohida qayd etiladi. Shuningdek, Yusuf Saryomiy va Haziniy merosi misolida tasavvuf adabiyoti, hajviyot, tarjimachilik hamda Buxoro adabiy muhitidagi tazkirachilik va she'riy sayohatnomalar tahlil qilingan. Xususan, Qo'qon adabiy muhitida mazmun va shaklning yangilanishi boshqa xonliklarga nisbatan ancha kuchli kechgani asoslab berilgan.

Adabiyotshunos olim Yoqubjon Is'hoqovning darslik uchun yozgan maqolasining o'ziga xos jihatlarini quyidagilardan iborat (*albatta, qolgan darslik ham har tomonlama original*):

- olim mumtoz janrlardan g'azal, muxammas, murabba', masnaviylarning uch xonlikdagi holati va o'ziga xos xususiyatlarini aniq misollar bilan yoritishga harakat qilgan;
- g'azaldagi qofiya va radifdagi o'zgarishlarga e'tibor bergan;
- ishqiy mazmundagi g'azallarda "Sen"ning "Siz"ga aylanish hodisasini Muqimiy misolida ko'rsatgan;
- muxammas, murabba' va masnaviylarning g'oyasi va tematik o'zgarishlariga sabablardan biri sifatida shoirning-individullashuvi deb hisoblagan.

Umuman olganda, bu maqola XIX asr oxiri XX asr boshlarida an'ana va yangilanish

bosqichida turgan o'zbek milliy adabiyotining o'ziga xosliklarini janrlar misolida o'zgarishga qadam bosgani yoki an'analarning qanday davom etayotgani haqida ma'lumot beradi. Kelgusida oliy o'quv yurtlari uchun tavsiya etiladigan va nashr etiladigan ilmiy adabiyotlarda XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi janrlar haqida boblar qo'shilsa, bu bobni tayyorlashda Yoqubjon Is'hoqov tayyorlagan ishdan foydalanilsa ijobiy natija beradi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, Yoqubjon Is'hoqov arxivi, 78-hujjat.*
2. *Quronov D., "Milliy adabiyotimizni tarixiy poetika aspektida o'rganish zaruriyatiga doir"*
// *Folklor fani fidoyisi filologiya fanlari doktori professor Salima Mirzayevaning 60 yilligiga bag'ishlangan ilmiy maqolalar to'plami. – Andijon, 2019.*
3. *Zavqiy. Tanlangan asarlar. O'z. Davlat badiiy adabiyot nashriyoti. – Toshkent, 1960, 16-bet.*
4. *O'zbekiston Fanlar akademiyasi, O'zbek adabiyoti tarixi 5-kitob. – Toshkent, Fan nashriyoti, 1980. – 418 b.*
5. *Karimov G., O'zbek adabiyoti tarixi 3-kitob. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1966. – 308 b.*
6. *Karimov G., O'zbek adabiyoti tarixi 3-kitob. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1975. – 327 b.*
7. *Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. – 464 b. [Elektron resurs]. – URL: ziyouz.com.*

